

Andrij Smyrnov

Początek działalności i arcypasterskiej władzy Hilariona Ohijenki w roku 1940

Przegląd Środkowo-Wschodni 1, 160-170

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Początek działalności arcypasterskiej władzyki Hilariona Ohijenki w roku 1940

Słowa kluczowe: Hilarion Ohijenko, Kościół prawosławny, Ukraińcy, Chełm, biskup.
Keywords: Ilarion Ohiienko, the Orthodox Church, Ukrainians, Kholm, bishop.

The metropolitan Ilarion Ohiienko (1882–1972) was prominent Ukrainian Orthodox cleric, linguist, church historian, and cultural figure. In May 1937 the wife of Prof. Ivan Ohiienko died. And soon, in 1940, upon the recommendation of the Ukrainian Church Rada, the Council of the Orthodox Church in the Generalgouvernement, headed by metropolitan Dionisii Valedynskyi, elected Prof. I. Ohienko as Bishop of Kholm and Pidliashia. The Metropolitan of Warsaw Dionisii tonsured Ivan Ohiienko as a monk at St. Onuphrius monastery in Jableczna on October 9, 1940, giving him the name of Ilarion. The next day, Metropolitan Dionisii ordained him a deacon, and on October 11 his ordination as hieromonk took place, as well as his promotion to the rank of archimandrite. The episcopal nomination of archimandrite Ilarion took place in the Kholm Cathedral on October 19, 1940 and his episcopal ordination took place the next day, presided by Metropolitan Dionisii of Warsaw. Ohiienko began to Ukrainianize the Orthodoxy in the Kholm region, by introducing Ukrainian practices in the church rite and the use of Ukrainian in services and ordaining several Ukrainian priests. In August 1951 he was elected metropolitan of Winnipeg and head of the Ukrainian Orthodox Church of Canada.

Początek II wojny światowej otworzył nowy etap w życiu Iwana Ohijenki (1882–1972), mieszkającego wówczas w Warszawie. Pakt Ribbentrop-Mołotow doprowadził do podziałów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP). Diecezja warszawska weszła w skład Generalnego Gubernatorstwa, cztery inne – znalazły

się w składzie ZSRR. Metropolita warszawski Dionizy Waledyński (1879–1960) został usunięty przez Niemców z funkcji zwierzchnika PAKP. Początkowo okupanci zamierzali podporządkować organizację prawosławną na podbitych terenach arcybiskupowi berlińskiemu i niemieckiemu Serafinowi Lade, który należał do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za Granicą i był uważany w Berlinie za głównego eksperta w sprawach cerkiewnych. Pierwotnie Ukraińcy pokładali w nim pewne nadzieje, licząc na to, że wладыka Serafin będzie sprzyjał ukraińskiemu odrodzeniu cerkiewnemu. Wkrótce okazało się, że nadzieje te były płonne. Jako wychowanek tradycji rosyjskiej hierarcha zaczął prowadzić politykę prorosyjską¹.

Władze niemieckie oddały prawosławnym „serce życia duchowego Ukraińców” – sobór Narodzenia Bogurodzicy w Chełmie, a także inne cerkwie, które wcześniej zostały im odebrane przez katolików. Iwan Ohijenko był wówczas przewodniczącym Ukraińskiej Rady Cerkiewnej (URC) w Warszawie, która opowiadała się za organizacją Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej i domagała się usunięcia arcybiskupa Serafina oraz powrotu na katedrę warszawską metropolity Dionizego. W czerwcu 1940 r. Iwan Ohijenko został wybrany na przewodniczącego rady cerkiewnej przy Centralnym Ukraińskim Komitecie Narodowym (CUKN) w Krakowie². URC wspierała niemiecka administracja okupacyjna. W czerwcu 1940 r. cerkiewna rada w Chełmie z ks. Iwanem Lewczukiem na czele wybrała Iwana Ohijenka jako kandydata na stanowisko biskupa chełmskiego. Należy dodać, że jeszcze w 1932 r. zaproponowano Ohijenkę na biskupa łuckiego, lecz wtedy nie zgodził się on ze względu na żonę Dominikę, z którą nie chciał się rozstawać.

¹ А. Святич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, [w:] *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг.*, Москва 1997, s. 258; А. Мironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 201.

² В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Chicago 1975, s. 302–305, 308.

Ale teraz, ze względu na to, że wśród duchowieństwa Generalnego Gubernatorstwa, oprócz archimandryty Palladiusza (Wydybidy), nie mamy odpowiednich kandydatów na stanowisko biskupów ukraińskich, a sprawa ukraińskiej cerkwi nabiera poważnego charakteru, ponieważ obywatele ukraińscy będą na to nalegać, on będzie musiał zgodzić się na to, żeby nadać Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej należyty kierunek i odbudować ją nie tylko formą, ale i treścią ukraińską – przekazywał rozmowę z I. Ohijenką Atanazy Nesterenko³. Zaraz po śmierci żony Dominiki (19 maja 1937 r.), Iwan Ohienko po pewnych rozważaniach zgodził się na propozycję rady cerkiewnej i został kandydatem na biskupa. Wyraził również zgodę, by stanąć na czele największej w Generalnym Gubernatorstwie chełmsko-podlaskiej eparchii prawosławnej (95% jej prawosławnych mieszkańców stanowili Ukraińcy).

Przewodniczący CUKN W. Kubijowycz wspominał, że znalezienie odpowiedniego kandydata na biskupa nie było łatwe. Pisał on m.in.: *Z różnych stron wskazywano na prof. Ohienko jako na kandydata na biskupa chełmskiego, gdyż, chociaż nie był on mnichem, stale zajmował się problemami Cerkwi, był osobą znaną i swoją postawą gwarantował, że jako władca prawosławny zawsze będzie trzymać linię ukraińską*⁴.

Latem 1940 r. urząd generalnego gubernatora Hansa Franka rozpatrywał możliwość wyświęcenia biskupów ukraińskich za pomocą archijereji jurysdykcji Patriarchatu Konstantynopolińskiego Sawwattija Wrabca⁵ i Sergiusza Korolowa. Jednak taki scenariusz wyglądał zbyt nieprawdopodobnie, dlatego wkrótce z niego zrezygnowano⁶.

³ А. Нестеренко, *Величне свято*, „Слово Істини” 1950, nr 1–2, s. 19.

⁴ В. Кубійович, *Українці...*, op. cit., s. 308.

⁵ O nim dokładniej zob.: P. Marek, V. Bureha, J. Danilec, *Arcybiskup Sawatij (1880–1959): Nástin života a dila zakladateľské postavy pravoslavné cirkve v Československé republice*, Olomouc 2009, s. 250.

⁶ М. Шкаровский, *Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь*, Moskwa 2007, s. 109.

Po negocjacjach I. Ohijenki z metropolitą Dionizym w Otwocku w lipcu 1940 r. ten ostatni zgodził się razem z biskupem lubelskim Tymoteuszem Szretterem, by udzielić święceń kapłańskich Ohijence. Tymczasem wspomniany wcześniej biskup Tymoteusz został przez Niemców odsunięty od spraw zarządzania życiem cerkiewnym ze względu na swoje poglądy polonofilskie. Hierarcha przebywał w klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej. Ważne było, aby Waledyński na pewien czas formalnie stanął na czele Kościoła. Po wyświęceniu trzech biskupów na katedry w Warszawie, Chełmie i Krakowie I. Ohijenko wystąpił z propozycją powołania soboru hierarchów w celu wybrania nowego metropolity, licząc na to, że stanowisko to obejmie on sam i w ten sposób zostanie zwierzchnikiem Cerkwi. Kierownik działu do spraw cerkiewnych rządu generalnego gubernatora Hans Adolf Wilden zgadzał się z tą propozycją, ale uważał, że władca Dionizy może ponownie zarządzać Cerkwią tylko przez okres trzech miesięcy⁷.

Za sprawą aktywnej działalności byłego biskupa grodzieńskiego Sawy Sowietowa w Stambule, ekumeniczny patriarcha Beniamin Psomas został poinformowany o sytuacji cerkiewnej na terenie okupowanej Polski. W związku z czym 9 lipca 1940 r. zwołano Synod, na którym uznano metropolitę Dionizego za zwierzchnika Cerkwi Prawosławnej w Generalnym Gubernatorstwie. Ta decyzja sprawiła, że rząd H. Franka poparł Waledyńskiego a nie Ohijenkę na stanowisko zwierzchnika Cerkwi Prawosławnej⁸.

Niemcy proponowali arcybiskupowi Sierafinowi, by ten wziął udział w wyświęceniach biskupów ukraińskich, lecz on zrezygnował ze względu na fakt, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna za Granicą nie uznawała autokefalii polskiej.

We wrześniu 1940 r. profesor I. Ohijenko przybył z Warszawy do Chełma, by bliżej zapoznać się z prawosławnymi mieszkańcami

⁷ *Ibidem*, s. 110.

⁸ *Ibidem*, s. 112.

Chełmszczyzny. Uczony wygłosił szereg wykładów na temat historii Cerkwi. Przed Soborem Biskupów Cerkwi Prawosławnej w Generalnym Gubernatorstwie I. Ohijenko zabiegał o następujące kroki: 1) prosił o nie czynienie oporu w odrodzeniu tradycji starej Cerkwi ukraińskiej na Chełmszczyźnie, gdyż w 99% diecezja chełmsko-podlaska składała się z Ukraińców; 2) miało nastąpić wyświęcenie jeszcze jednego biskupa Ukraińca, aby na soborze biskupów interesy ukraińskie wiernych były należycie reprezentowane; 3) należało sprowadzić z Warszawy do Chełma drukarnię i bibliotekę. Te postulaty poparł metropolita Dionizy, po czym zaczęto przygotowywania do chirotonii Ohijenki na biskupa⁹.

23 września 1940 r. na Wawelu w Krakowie generał gubernator Hans Frank, w obecności Iwana Ohijenki, ks. Mikołaja Malużyńskiego i przedstawicieli CUKN z Włodzimierzem Kubijowyczem na czele, przyjął władzę Dionizego. Ogłoszono wznowienie władzy kanonicznej metropolity Dionizego w Generalnym Gubernatorstwie, a ten zapewnił o swojej lojalności wobec władz niemieckich i obiecał wyświęcić Ohijenkę¹⁰.

30 września 1940 r. Sobór Biskupów Cerkwi Prawosławnej w Generalnym Gubernatorstwie przy udziale metropolity Dionizego i biskupa Tymoteusza przyjął uchwałę o podziale Metropolii Warszawskiej na trzy eparchie: warszawsko-radomską, chełmsko-podlaską i krakowsko-łemkowską. Eparchia chełmsko-podlaska, ze względu na swoje cerkiewno-historyczne znaczenie, była podniesiona do stopnia arcybiskupstwa, a jej eparchialny archijerej otrzymał tytuł arcybiskupa chełmsko-podlaskiego. W uchwale Soboru czytamy m.in.: *W związku z utworzeniem dwóch nowych eparchii, których mieszkańcy to wyłącznie ludność ukraińska, na stanowisko arcybi-*

⁹ М. Тимошик, „Лишуть навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження, Вінніпег–Кіјów 2000, s. 103.

¹⁰ І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Кіјów 1998, t. 4: (XX ст.), cz. 2, s. 183; „Краківські вісті” 1940, nr 96, s. 1–2; „Церковні відомості” 1943, nr 1, s. 4–5.

skupa chełmsko-podlaskiego obieramy profesora Studium Teologii Prawosławnej [dawnego] Uniwersytetu Warszawskiego dr Iwana Ohijenkę, znanego naukowca, działacza cerkiewnego i kulturalnego dla dobra narodu ukraińskiego¹¹.

6 października 1940 r. I. Ohijenko napisał słowo pożegnalne, adresowane do osób, które znały go jako naukowca, profesora, ministra, i z którymi dzielił on skomplikowane życie politycznego emigranta: *Wybaczcie mi wszystko! Odchodząc od życia świeckiego i zostając mnichem, zwracam się do wszystkich z gorącą prośbą o wybaczenie mi wszystkich moich grzechów, które popełniłem słowem, myślą lub uczynkiem. Wkrótce przestanę być Iwanem Ohijenko, a stanę się pokornym, nabożnym mnichem modlącym się o lepszy los narodu ukraińskiego. Dlatego po raz drugi i trzeci czule proszę, by wybaczyć mi wszystko, czym kiedykolwiek przed kimś zawiniłem*¹².

9 października 1940 r. w monasterze św. Onufrego w Jabłecznej metropolita Dionizy dokonał postrzyżyn mniszych I. Ohijenki, który przyjął imię Hilarion (ku czci Hilariona Pieczerskiego – pierwszego Rusina – metropolity kijowskiego). Następnego dnia odbyła się jego chirotonia na diakona, a 11 października – na hieromnicha. Po liturgii tego dnia w specjalny sposób ks. Hilarion został archimandrytą. Przebywając w klasztorze, odprawiał codzienne nabożeństwa.

Ciekawe wspomnienia o spotkaniu w Chełmie z Hilarionem Ohijenką zostawiła studentka chełmskiego gimnazjum Katarzyna Wasyliw-Sydorenko: *Miasto Chełm ożyło, zabłyszczały flagi ukraińskie. Do Chełma przybyło prawie całe duchowieństwo chełmsko-podlaskie, delegacje różnych instytucji ukraińskich i wierni. Spotkanie archimandryty Hilariona odbyło się 18 października i trwało blisko 17 godzin. Uczniowie gimnazjum dwoma szeregami obstawili drogę, zaczynając od schodów na Świętą Górę Danyłową, aż do drzwi głównych soboru. Z mojego miejsca zobaczyłam, jak zbliżała się procesja kleru na czele*

¹¹ „Церковні відомості” 1943, nr 1, s. 5.

¹² М. Тимошик, „Лихуєсь навіки з чужиною...”, op. cit., s. 104.

z ks. I. Łewczukiem. Szli diakoni, chór i wierni. Wszyscy zatrzymali się niedaleko schodów, po których w czarnej szacie i kłobuku schodził archimandryta Hilarion. Rozległy się dzwony i śpiew, posypały się kwiaty. Wygłoszono powitanie po czym archimandryta wraz z klerem udał się do katedry¹³.

Uroczystości z okazji przystąpienia ks. Hilariona do pełnienia obowiązków ordynariusza prawosławnej eparchii chełmsko-podlaskiej odbyły się 19 października 1940 r. Wtedy to Ohijenko wygłosił przemówienie na temat: *Trudne zadania ukraińskiego archijereja*. Po raz pierwszy nowy biskup przedstawił w nim swoją życiową maksymę „służyć narodowi – znaczy służyć Panu Bogu”, którą kierował się w ciągu całej swojej posługi arcybiskupiej: *Historia naszej Cerkwi pokazuje jak Naród Ukraiński zawsze bardzo mocno był związany ze swoją Cerkwią i kiedy była ona ludowa i narodowa [...] A lubić – znaczy służyć, a służyć Panu Bogu – znaczy służyć Jego Narodowi. Odrodzona Cerkiew odrodzi i nasz Naród. Niech wszyscy dobrze pamiętają, że kultura ukraińska była stworzona przez Cerkiew Ukraińską [...] U kogo mocna Cerkiew, u tego mocny Naród!*¹⁴.

Następnego dnia w soborze Narodzenia Bogurodzicy na Świętej Górze Danyłowej w Chełmie Hilarion przyjął święcenia biskupie. Chirotonii dokonało trzech hierarchów prawosławnych: metropolita warszawski Dionizy, arcybiskup praski Sawwatij i biskup lubelski Tymoteusz. Podczas wielkiego ingresu metropolita Dionizy podniósł Hilariona do godności arcybiskupa chełmskiego i podlaskiego. Świadek tamtych wydarzeń inżynier A. Nesterenko w następujący sposób wspominał o uroczystościach trwających w Chełmie przez kilka dni: *Cała Święta Góra Danyłowa była posprzątana i udekorowana żółto-błękitnymi flagami ukraińskimi i setkami lamp elektrycznych. Wieczorem i w nocy te lampy jasno oświecały całą Świętą Górę Da-*

¹³ К. Василів-Сидоренко, *Молитва над останками Князя Данила*, http://nabuhom.pl/art_1492.html, [dostęp: 06.11.2016].

¹⁴ Митр. Іларіон, *Мої проповіді*, Winnipeg 1973, s. 29–30.

nyłową i podczas dni uroczystych. A poza tym, na górze w różnych miejscach były rozstawione głośniki, radio i Mszę Świętą było słycać na zewnątrz¹⁵.

Warto zaznaczyć, że przyjazd arcybiskupa Sawwatija zorganizowało Ministerstwo Spraw Zagranicznych Niemiec. Przedstawiciele tego resortu uważali, że ponieważ władca Sawwatij należy do jurysdykcji patriarchy ekumenicznego, to jego udział w chirotonii będzie oznaczał uznanie jej przez Konstantynopol¹⁶. Hierarcha przywiózł ze sobą życzenia dla nowego biskupa od diaspory ukraińskiej w Czechach. Z kolei w dniu swojej chirotonii arcybiskup Hilarion wygłosił krótki apel *Do prawosławnych Ukraińców w Pradze*, w którym nawoływał ich do *zjednoczenia się wokół swojej Cerkwi i tworzenia za jej pomocą swoich wartości duchownych*¹⁷.

21 października 1940 r. Sobór Biskupów Cerkwi Prawosławnej w Generalnym Gubernatorstwie udzielił władcy Hilarionowi błogosławieństwa na kierowanie eparchią. Wyznaczono go na zastępcę metropolity Dionizego oraz upoważniono do otwarcia Chełmsko-Podlaskiego Konsystorza Cerkiewnego¹⁸. Następnie Ohijenko udał się do klasztoru św. Onufrego w Jabłecznej i wrócił do Chełma 2 listopada.

Na zlecenie H. Franka, 29 października 1940 r. w Krakowie państwowy sekretarz, dr Biler, przyjął arcybiskupa Hilariona i wręczył mu dekret upoważniający do zarządzania eparchią, a także prezent od generalnego gubernatora – kosztowną panagę¹⁹.

¹⁵ А. Нестеренко, *Митрополит Іларіон: Служитель Богові і народові*, Winnipeg 1958, s. 56.

¹⁶ М. Шкаровский, *Крест и свастика...*, op. cit., s. 118.

¹⁷ В.В. Бурег, *Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг.*, [w:] *XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Материалы*, Moskwa 2009, t. 1, s. 299.

¹⁸ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).

¹⁹ „Церковні відомості” 1943, nr 1, s. 8.

3 listopada 1940 r. odbyła się uroczysta intronizacja na katedrę w Chełmie. Władyka Hilarion wspominał: *Dla mnie biskupstwo nie było karierą, a tylko świadomą krwawą Golgotą*²⁰. W eparchii chełmsko-podlaskiej hierarcha rozpoczął szeroką działalność na rzecz ukraïnizacji. Pod jego wodzą duchowieństwo rozwinęło intensywną działalność oświatową i kulturalno-wychowawczą wśród wiernych. Dużo uwagi poświęcano organizacji wydawnictwa, zbiorom i uporządkowywaniu biblioteki eparchialnej, tłumaczeniu modlitewników na język ukraiński. Aktywnie prowadzono działalność patriotyczną wśród młodzieży, organizowano obchodzenie ważnych wydarzeń i świąt narodowych²¹. Metropolita Hilarion włożył wiele wysiłku w przygotowania duchowieństwa, otwierając seminarium w Chełmie, którego program edukacyjny zbliżony był do programu akademii duchownej²². Działalność arcypasterska Hilariona w okresie chełmskim wymaga głębszej analizy, którą jednak utrudnia fakt, że archiwum diecezjalne zostało utracone.

Podsumowując, należy podkreślić, że chirotonia ideologa prawosławia ukraińskiego na katedrę chełmską była znaczącym osiągnięciem ukraińskiego ruchu narodowo-cerkiewnego i doprowadziła do wielkich zmian wewnętrznych Cerkwi Prawosławnej w Generalnym Gubernatorstwie. Chirotonia władzy Hilariona opierała się na kanonicznych liniach cerkwi moskiewskiej, warszawskiej i konstantynopolińskiej. *Pokornemu modlącemu się o lepszy los narodu ukraińskiego*, jak zaczął podpisywać swoje listy hierarcha, dane było

²⁰ Іларіон. *На Голготі. Українська Православна Церква на Холмищині під німцями: Спогади. 1939–1945*, „Віра й Культура” 1966, nr 5 (149), s. 20.

²¹ О.С. Лисенко, В. А. Гриневиц, *Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни*, [w:] *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, Кіjów 2004, t. 2: *Радянський проєкт для України*, s. 176.

²² *Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, Кіjów 2011, s. 36.

odegrać nieprzeciętną rolę w życiu cerkiewnym Ukrainy w latach II wojny światowej i na emigracji.

Bibliografia:

1. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
2. Marek P., Bureha V., Danilec J., *Arcybiskup Sawatij (1880–1959): Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*, Olomouc 2009.
3. Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
4. Бурега В. В., *Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг.*, [w:] *XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Материалы*, Moskwa 2009, t. 1.
5. Василів-Сидоренко К., *Молитва над останками Князя Данила*, http://nadbuhom.pl/art_1492.html [dostęp: 06.11.2016].
6. Власовський І., *Нарис історії Української Православної Церкви*, Кіjów 1998, t. 4: (XX ст.), cz. 2.
7. Іларіон. *На Голготі. Українська Православна Церква на Холмиціні під німцями: Спогади. 1939–1945*, „Віра й Культура” 1966, nr 5 (149), s. 18–24.
8. Кубійович В., *Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Chicago 1975.
9. *Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, Кіjów 2011.
10. Митр. Іларіон, *Мої проповіді*, Winnipeg 1973.
11. Нестеренко А., *Величне свято*, „Слово Істини” 1950, nr 1–2, s. 15–28.
12. Нестеренко А., *Митрополит Іларіон: Служитель Богові і народові*, Winnipeg 1958.
13. О. С. Лисенко, В. А. Гриневиц, *Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни*, [w:] *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, Кіjów 2004, t. 2: *Радянський проект для України*.

14. Свитич А., *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, [w:] *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг.*, Moskwa 1997.
15. Тимошик М., „*Лишусь навіки з чужиною...*”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження, Winnipeg–Кіjów 2000.
16. Шкаровский М., *Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь*, Moskwa 2007.